

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐՁՆ

Սույն հոդվածը գրված է ամերիկահայ առաջնորդարանի հայ դպրոցների համագումարի առթիվ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Օտարազգի հայագետներ մարմաջն ունին Հայաստանի քրիստոնեության դարձի թվականը 314 ընդունելու, որպեսզի տարիով մը ավելի ուշ տարած ըլլան Վայն Հռոմեական Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ 313 թվականէն, երբ Հռոմեական կայսրության սահմաններէն ներս քրիստոնեությունը թույլատրյալ կրոն հռչակվեցաւ ի շարս այլ կրոններու: Մեր նայատակն է հաստատել, որ հայոց քրիստոնեության դարձի թվականը 301 թվականն է, Ս. Էջմիածնի, ինչպէս նաև հայ հոգևոր իշխանության սկիզբն ալ տեղի ունեցած է 303 թվականին: Մկրտիչ Ա խորհման կաթողիկոս իրավամբ 1903 թվականը հռչակած էր հատուկ կոնդակով մը որպէս 1600-ամյակը Մայր Աթոռի հաստատման ի Ս. Էջմիածին:

Երկու հիմնական ապրակներ պահպանված և վարձագրուցած են հայկական կրոնական և մշակութային ավանդը քաղաքական անընդհատ վերիվայրումներու ընթացքին: Առաջին ապրակն է հայ ժողովուրդի ազգային Եկեղեցին, որ դարեր շարունակ հովանավոր դարձած է մեր ժողովուրդին որպէս կեդրոնական գլխավոր ուժը, բան մը, որ նույնիսկ հայ պետությունը չէ կրցած տալ անոր: Երկրորդ ապրակը հայ գրավոր ավանդն է, գիտականորեն ճանչցված որպէս պատմագրություն, որ ծագում առաւ հայ գիրերու ստեղծումով Ե դարու սկիզբը: Խոսելով Հայ Եկեղեցւոյ ծագման մասին, հարկ է ի մտի ունենալ, որ հայոց գրավոր ավանդությամբ հասած վավերական պատմությունը կարելի է միայն ընդունելի նկատել Ե դարու առաջին քառորդէն սկսյալ և ոչ ավելի կանուխ, քանի

որ անկէ առաջ չենք ունեցած գրավոր պատմությունը մեր կրոնքին: Այս կնշանակէ որեւէ, որ հայ նախնական քրիստոնեության և առաքելական շրջանի դեպքերը շղթայված են իրարու ավանդությամբ ստացված տեղեկություններով, որոնք ավելի ուշ գրի առնվեցան մեր առաջին պատմիչներու ձեռքով:

Հայ քրիստոնեության ծագման պարագաները արտահայտված են արդէն իսկ մեր Եկեղեցւոյ պաշտոնական անունին մեջ: Երբ մեր Եկեղեցին կկոչենք «Հայ Առաքելական Եկեղեցի», իսկույն անոր հայ ըլլալը բնորոշած և առաքելականությունը խոստովանած կըլլանք: Մեր Եկեղեցին առաքելական է, որովհետև երկու առաքյալներու՝ Թադեոսի և Բարթողիմէոսի ձեռամբ ցանվեցան առաջին սերմերը քրիստոնեության Հայաստանի մեջ: Ճիշդ է, որ գրավոր հաստատ ապացոյց մը չկա, որ ըլլա ժամանակակից սույն կրկնակի քարոզությանց, և սակայն ավանդությամբ ստացված են հնագույն մյուս Եկեղեցիներու ծագման պարագաները ևս, քանի որ, մեր պարագային գոնէ, գրավոր միջոցներ կպակսեն: Նաև նոր կրոնքը սկսաւ տարածվիլ քաղաքական շարունակական հալածանքներու ներքեւ Բ և Գ դարերուն հավասարապէս Հռոմեական կայսրութենէն ներս և անկէ դուրս: Հայոց պարագային սրբացուցած ենք երկու վայրեր, ուր պահպանված կնկատվին մեր երկու առաքյալներու նահատակման տեղերը՝ Արտաշ (Ս. Թադեոսի) և Աղբակ (Ս. Բարթողիմէոսի): Ուղիղ առաքելականությունը մեր Եկեղեցւոյ երկու բան կհաստատեն. նախ թէ ան նախնագույն և ամենէն հարա-

վատ Եկեղեցիներեն մին եղած է, և ապա թե Հայաստանյայց Եկեղեցին իրապես հաստատված է որպես անկախ Եկեղեցի հատկապես և բնորոշ կերպով հայ ժողովուրդին համար ի Հայաստան աշխարհ:

Առաքելական քարոզչությանց վերջավորության, հակառակ բազմիցս կրկնված հալածանքներու հայոց Սանատրուկ թագավորի (75—110), Խոսրով Բ թագավորի (230 թ.), և Տրդատ Գ թագավորի (287 թ.) կողմե, քրիստոնեությունը պաշտոնապես պետական կրոն դարձավ 301 թվին Ս. Գրիգոր Պարթև Հայրապետի (վյ. 325 թ.) քարոզչությամբ ու Տրդատ Գ հայոց թագավորի (մեռ. 330 թ.) բժշկությամբ ու մկրտությամբը հանդերձ արքայական ընտանյոք: Անշուշտ որ նման ժողովուրդային և քաղաքական դրության մը ամբողջական դարձը պետականորեն դեպի քրիստոնեություն հանկարծակի կառավարված դեպք մը չէր, այլ շարահար դեպքերու երկակացությունն ու վերջնական արդյունքը եղավ խախտող շրջանի առաքելական քարոզչություն:

Վերնի ընդհանրացումներեն խոսափելով հարկ է այժմ որոշ մանրամասնությամբ քննարկել հայոց պատմության այս մեծագույն անկյունաքարին՝ քրիստոնեության ծագման ներքին ծայքերը: Նկատի առնվելու են, օրինակի համար, ժամանակաշրջաններու բաժանումը, քաղաքական տվյալներն ու պայմանները, գոյություն ունեցող օտար և հայ աղբյուրները, որոնք բոլորը միասնաբար լույս կրնան սփռել հայ քրիստոնեության ծագման հարցին վրա: Ժամանակագրության տեսակետեն պատրոշելու ենք առաջին երեք դարերը, որոնք առաքելական քարոզչության դարերն են, հաջորդող 150 տարիներեն. այսինքն՝ մինչև 301 թվականը, և անկե ետք մինչև 450 թվականը, որու ընթացքին թե՛ քրիստոնեությունը պետականացավ Հայաստանի մեջ և թե՛ գիրն ու գրականությունը ստեղծվեցավ և ծաղկեցավ մեր ժողովուրդին մեջ, առաջին հերթին Աստվածաշունչ մատյանը հայերենի թարգմանվելով և դարու երկրորդ քառորդին:

Քաղաքական դեպքերը նկատի առնելով կրնանք ապահով կերպով տեսնել, որ Ս դարեն մինչև 428 թվականը (Ք. ե.) Հայաստանի վրա իշխեցին հայ Արշակունիներ: Հռոմեացի (Ք. ե. 63 թվ.) դաշնագրով ընդմեջ Հռոմի և Պարթևստանի, համաձայնություն գոյացավ, որ Պարթևաց թագավորի եղբայրը Հայաստանի վրա իշխե որպես ենթակա Հռոմի կայսեր: Ասոր վրա ուրեմն 66 թվին առաջին Արշակունի թագավորը Տրդատ Ա (63—75) դեպի Հռոմ ճամբորդեց թագ ըստանալու համար Ներոն կայսրեն ու վերա-

դառնալու Հայաստան որպես թագավոր: Տրդատ Ա վերականգնեց Հայաստանի թագավորությունը և վերականգնեց հին Արտաշատ մայրաքաղաքը, որ քանդված էր հռոմեացի պորավար Կորբուտոնի ձեռքով (Ք. ե. 59 թվին): Տրդատ Ա-ի հաջորդ Սանատրուկ թագավոր (75—110) իր կարգին կառույց արքայանիստ քաղաք մը ևս, Մծուրք անունով, Եփրատ-Արածանիի եզրին, պարսպապատեց վայն և իր արձանն ալ հոն կանգնեցուց (Փավստոս Բյուզանդ, Հայոց Պատմություն, էջ 233): Արտաշատ կործանվեցավ Մարկոս Ավրելիոս կայսեր Պրիսկոս պորավարի ձեռքով 163 թվին և անոր փոխարեն Վաղարշապատ (Էջմիածին) կառուցվեցավ Սանատրուկ թագավորի որդի Վաղարշի (117—140) ձեռքով, որ հայոց թագավորն էր: Մեզի համար կարևոր է գիտնալ, որ Հայաստանի վերոհիշյալ երեք մայրաքաղաքները միջազգային հարաբերությանց և առևտուրի կարևոր կենդանիներ ըլլալով և Ասորիքի և Հայաստանի միջև, կարելի դարձուցին քրիստոնեության թափանցումը ի Հայաստան նույնիսկ առաքելական շրջանին (Մելքոնյան, Հայաստանի հարաբերք, էջ 452):

Գ դարու սկիզբը քաղաքական երկու կարևոր դեպքեր պատահեցան, մին Ասորիքի և մյուսը Պարթևստանի մեջ, որոնք ուղղակի կապ ունեցան քրիստոնեության դեպի Հայաստան ներթափանցման հետ: Ասորիքի (Ոսրոյենե-Եդեսիա) վերջին թագավորը՝ Աբգար Թ (197—216), իր արքայանիստ քաղաքին՝ Եդեսիո մեջ գերի կիլնա Անտոնիոս կարակալա կայսեր ձեռքը 216 թվին և իր թագավորությունը իսկույն վերջ կգտնե: Ասորի պատմագետներ հաստատած են, որ Աբգար Թ ծանոթ առաջին քրիստոնյա թագավորը եղած է Եդեսիո, ուր նույնիսկ եկեղեցի մը գոյություն ունեցած է և սակայն կործանված ջրհեղեղի մը պատճառով 201 թվին: Քիչ ետքը Պարթևաց կայսրությունը կտապալի և Սասանյանք կտիրեն Պարսկաստանի 226 թվականին: Այս երկու դեպքերը, պատահած Հայաստանի անմիջական դրացի պետությանց մեջ, ինքնին կհիշեցնեն մեզի, թե քրիստոնեության մուտքը Հայաստան կապ ունեցած է թե՛ առաջին լուսավորիչներու՝ Թադեոսի և Բարդուղիմեոսի քարոզչությանց և թե՛ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կատարած հիմնական գործին հետ: Առաքյալները նախ հարաբերած են Աբգար թագավորներու երկրին՝ Ասորիքի հետ, ուրկե ապա անցած են Հայաստան: Նաև, Սասանյան պետության հիմնադիր Արտաշիրի դրդումով Ս. Գրիգորի հայրը՝ Անակ, սպաննած էր Հայոց Խոսրով Բ թագավորը, դեպք մը, որ հրաշալի ճամբով մը ուղղություն տված է քրիստո-

ներության պաշտոնական կրոն դառնալուն Հայաստանի մեջ Խոսրովի որդվուն Տրդատ Գ թագավորի ձեռքով 301 թվին:

Ազաթանգեղոս հայ պատմիչը մանրամասնորեն կխոսի վերջին այս դեպքերու մասին՝ սկսելով Խոսրով Բ Հայոց թագավորի սպանությունեն, որուն մոտավոր թվականն է 240, պատմելով Գրիգորի և Տրդատի հարաբերությանց մասին իրենց մանկությունեն մինչև չափահասություն, և վերջապես Գրիգորի քրիստոնյա եղած ըլլալը հայտնվելով Տրդատ չարչարանքներու կենթարկել վայն, մինչև որ թագավորը ինքը կստիպվի լսել Գրիգորի ձայնը և ընդունի անոր բժշկությունը, և ի վերջո քրիստոնեությունը հռչակել որպես պետական կրոն Հայաստանի մեջ:

Հարկ է հիշել, որ Հռոմ քրիստոնեությունը որպես թույլատրյալ կրոն ընդունեց կայսրության սահմաններեն ներս 313 թվականին միայն, Լիկիանոս կայսեր (312—324) Միլանի հրովարտակով, բան մը, որ երբեք չէր նշանակեր կրոնքի պաշտոնական հռչակում, ինչպես տեղի ունեցած էր Հայաստանի մեջ 301 թվին: Տարբերությունը շատ մեծ է երկուքին մեջ: Մինչև 313 թվականը կայսրության մեջ անընդհատ հալածանք կար քրիստոնեության դեմ, հակառակ գոյություն ունեցող Առաքելական Հայրերու քրիստոնեական ջատագովական, քարոզչությանց և գրականության: Այդ հալածանքները արձագանք գտան Հայաստանի մեջ, կարևոր կետ մը որ կհաստատե քրիստոնեության տարածման իրողությունը մեր երկրին մեջ Բ և Գ դարերուն: Ս: Ալեկիոս և իր տասը հապար հետևորդները, կհաստատե լատին մարտիրոսագրությունը, նահատակվեցան նոր կրոնքի սիրույն Արարատ լեռան մերձակայքը Ատրիանոս կայսեր օրով մոտ 117 թվին: Ավելին, հույն քրիստոնյա առաջին պատմաբանը՝ Եվսեբիոս Կեսարացի, իր հռչակավոր **Եկեղեցական պատմության** մեջ կհիշատակե Մաքսիմիանոս կայսեր (305—313) մղած պատերազմը Հայոց դեմ «իրենց քրիստոնեական կրոնքին վերագրած բարձր արժեքին համար որպես պաշտամունք հանդեպ աստվածության» (**Եվսեբիոս Կեսարացի**, Թ 7-րդ գլ.): Նաև Դիոկղետիանոս կայսր հալածեց խումբ մը կոյսեր, որոնք փախան Հռոմե և ազատստան գտան Վաղարշապատ, Հայոց Տրդատ Գ թագավորի մոտ, ուր սակայն նահատակվեցան կայսերական հրահանգով: Ասոնց մեջ կգտնվեին առաջին քրիստոնյա հայ սրբուհիները՝ Գայանե և Հռիփսիմե:

Սասանյան Պարսկաստանի առաջին գործը եղավ Մալդեպական (կրակի պաշտամունքը) կրոնը պետական պարտադիր կրոնը հռչակել 226-են սկսյալ, որուն սակայն

հակադեմոկրատիկ քրիստոնեական ներքին շարժումներ, ինչպես Գնոստիկյան և Մանիքեական աղանդները, որոնք փիլիսոփայություններ էին, քան թե հարապատ կրոնը, առաջինը խառնուրդ մը քրիստոնեական հավատալիքներու և հելլենական աստեղագիտության, իսկ երկրորդը իրանական և քրիստոնեական գաղափարաբանությանց խառնուրդ մը: Գնոստիկյան աղանդը շուտով տարածվեցավ դեպի Ասորիք և Հայաստան, քանի որ պատմությունը կճանչնա Բարդաճան Ասորի անունով քարոզիչ մը, որ, ըստ Մովսես Խորենացիի, այցելած է նաև Հայաստան 216 թվականին՝ հոն ևս քարոզելու համար իր աղանդը: Մեր պատմահայրը՝ Խորենացի, կըսե, թե Բարդաճան Դարանաղյաց Անի բերդաքաղաքը եկավ, ուր նաև Հայոց հին պատմության գիրք մը գտնելով վայն ասորերենի վերածեց: Խորենացի կշարունակե ըսել, որ սույն ասորերեն բնագիրը հետո հունարենի թարգմանված է և ծառայած է իրեն, Խորենացիին, որպես աղբյուր հայոց պատմության (Մովսես Խորենացի, **Հայոց Պատմություն**, Երևան (1968), Բ գլ. 66): Բարդաճանի Հայաստան գալը քրիստոնեական նախնական քարոզչության նպատակով կհաստատե հայասորի հարաբերությունները և անոնց վրա հիմնված առաքելական քարոզչությանց ավանդությունը:

Ճիշդ այս կետն է, որ այժմ պետք է քննարկենք: Ս. Թադեոս առաքյալի քարոզչությունը Հայաստան անմիջական աղերս ունի նույն առաքյալին Եդեսիա կատարած առաքելության հետ, ըլլալով վերջնուպս շարունակությունը: Ասորի ավանդության մը հավաճայն թղթակցություն մը տեղի ունեցած է Հիսուսի և Եդեսիո թագավոր Աբգար Ե-ի (4. և. Ք.—50 Ք. է.) միջև ու նամակները հետագային ամփոփված են **Վարդապետություն Աղդեի** ասորերեն բնագրի մը մեջ: Սույն նամակները արտագրած են Եվսեբիոս Կեսարացի և Մովսես Խորենացի: Եվսեբիոս, որ իր հայտնի **Եկեղեցական պատմությունը** գրեց 325 թվին, կավելցնե, որ մեր Տիրոջ Համբարձումեն ետք «Հուլյա. Թովմաս ղրկեց Թադեոս (Աղդե) յոթանասուններեն մին, որ բժշկեց թագավորը և քարոզեց իր ժողովուրդին»: Հայկական ավանդությունը շարունակություն է առորակաին, որուն բնագիրը, **Վարդապետություն Աղդեի**, մեր հայ թարգմանիչները հայերենի վերածեցին Ե դարուն, ուր ավելցուցին հայկական ավանդության բաժինը, թե Թադեոս չմեռավ Եդեսիո մեջ, այլ շարունակեց իր առաքելական ճամբան դեպի «արևելք և քարոզեց Քրիստոսի Ավտարանը» (Լաբուրնիա, **Նամակ Աբգարի**, Վենետիկ, 1868, էջ 46): Մովսես Խորենացի

իր տեղեկությունը սույն հայերեն բնագրին ստացած է, և Փավստոս Բյուզանդ, մեր առաջին հայ պատմիչներեն, երբ կիսուսի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ի Հայաստան հաստատած Աթոռին մասին, կկոչե զայն «Աթոռ Թաղետոսի» (Փավստոս Բյուզանդ, Հայոց պատմություն, էջ 141, 153, 187): Խորենացի կկրկնե զայն՝ ըսելով, որ «հետագային Ս. Գրիգոր կատարեց Թաղետոսի մնացած անավարտ գործը»: Երկու հայ պատմիչները կհավաստեն, թե Ս. Թաղետոս նահատակվեցավ Հայոց Սանատրուկ թագավորի հրամանով և ցույց կուտան Արտապի Աթոռը որպես սրբավայր գերեզմանը Թաղետոսի: Արտապի Աթոռը իր առաքելական հաջորդականությունը պահած է, որուն հսկած են յոթը եպիսկոպոսներ, իրենց անուններով ալ ծանոթ, հաջորդաբար մինչև Բ դարու վերջը: Այս առաքելական հաջորդականությունը հԱրտապ ըստոված է հիշյալ յոթը եպիսկոպոսներու հաջորդներեն մեկուն անունովը՝ Մեհրուծան եպիսկոպոսի, որուն մասին կիսուսի Եվսեբիոս Կեսարացի: Եվսեբիոս կմեջբերե նամակ մը՝ «Վասն ապաշխարության» վերնագրով, որ գրված է 254 թվականին Աղեքսանդրիո Դիոնիսիոս Պատրիարքի կողմե և ուղղված Հայաստանի Ծովք նահանգի Մեհրուծան եպիսկոպոսին (Եվսեբիոս Կեսարացի Եկեղեցական պատմություն, 2 գլ. 46): Իսկ հայ մարտիրոսագրությունը կհիշատակե հայ նահատակներ, ինչպես Սանդուխտ կույս, Սանատրուկ թագավորի՝ դուստրը, նաև Չարմանդուխտ, Սամվել և Իսրայել սատրապներ և այլ հապարներ, որոնք նահատակված են Ս. Թաղետոսի քարոզության ատեն:

Հայ քրիստոնեության ծագման հետ կապ ունի նաև Բարթողիմեոս առաքյալի քարոզությունը: Ան «խուսի տասներկու աջակերտներեն էր, որ զայով Հայաստան՝ անցավ Գողթն, Հեր և Չարեվանդ գավառներեն, նույն Սանատրուկ հայոց թագավորի օրով: Բարթողիմեոս ես նահատակվեցավ Մեծ Հայքի Ուրբանուպոլիս քաղաքին մեջ, կամ ըստ Մովսես Խորենացիի, Արևբանոսի մեջ: Ավանդական Աղբակը, Հայաստանի հարավ-արևելքը, կցուցվի որպես վայրը Առաքյալի նահատակման: Գոնե երկու նահատակներ, ի շարս բազմաց, անունով ծանոթ են՝ Ոգոսի առաքյալաբույր և Տերենտիոս պորավար, որոնք հետևեցան Բարթողիմեոսի: Բարթողիմեոսի առաքելական հաջորդականությունն ալ նվիրված է ութ հաջորդական եպիսկոպոսներով, որոնք Սյունիքի մեջ նստած են, որոնցմե՝ առաջինը՝ Կուսի, ձեռնադրված է Առաքյալեն: Հայաստանի վերոհիշյալ չորս առաքելական աթոռները՝ Արտապի և Սյունիքի, քրիստոնե-

ության գոյությունը կհասցնեն մինչև Գ դարու առաջին քառորդը (225 թ.):

Այսքանը բացատրելի ետք հատուկ կդառնա, որ Հայաստանի մեջ քրիստոնեության գոյությունը Ս. Գրիգոր Լուսավորիչի առաջ անառարկելի է, նկատի առած երկու առաքյալներու Եղեսիո վրայով Հայաստան գալու վերոյցը, Հայաստանի Մեհրուծան եպիսկոպոսի պատմական անձ մը ըլլալը, նահատակներու հանվանե հիշատակումը, որոնք յուրրը հիմը կապմեցին ավելի պորավոր շարժումի մը, որ ծանոթ է որպես պետական դարձը հայոց Ս. Գրիգորի և Տրդատ Գ-ի ձեռամբ:

301 թվականը կանխող քաղաքական կարևոր դեպքն էր Պարսից և Հռովմայեցվոց պատերազմը՝ Հայաստանի տիրապետելու մտքը, որ հանգեցավ 298 թվի դաշնագրության ընդմեջ Դիոկղետիանոս կայսեր և Պարսից Ներսես արքայի: Հուլաստան, համաձայն կնքված դաշինքին, ենթակա մնաց Հռոմի: Սպանված Խոսրով Բ հայոց թագավորի որդին՝ Տրդատ Գ, հայոց գահին տիրացավ 287-ին նույն Դիոկղետիանոսի հավանությամբ և կեդրոնական դեմքը հանդիսացավ Ս. Գրիգորի հետ հայոց դեպի քրիստոնեություն դարձին մեջ: Մեր Ազաթանգեղոս պատմիչն է միակը, որ մանրամասնությամբ կգրե ճիշդ հարյուր տարվան (226—325) պատմությունը, նախընթացն ու հետևանքը այս մեծագույն դեպքին՝ Հայոց դարձին:

Ազաթանգեղոսի պատմությունը մեզի կուտա ծանոթ մանրամասնություններ, թե ինչպես Խոսրով Բ հայոց թագավորի սպաննիչ Անակի մանկիկը՝ Գրիգոր, և Խոսրովի մանկիկը՝ Տրդատ, կապատին տոհմական կռիվներեն և կդատտիարակվին, առաջինը Կապադովկյան Կեսարիո մեջ, ուր քրիստոնյա կղառնա, իսկ երկրորդը՝ Պարսկաստանի մեջ, ուր կկրթվի որպես ապագա Արջակունի թագավորը հայոց: Գրիգորի ամուսնությունը Մարիամի՝ հետ տեղի կունենա մերձավորաբար 261 թվին, և իրենց երկու որդիներուն՝ Վրթանեսի և Արիստակեսի ծնունդեն ետք կբաժնվին իրարմե 267 թվին (Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմություն, Բ գլ. 80): Ազաթանգեղոս կհաղորդե՝ նաև, որ Գրիգոր Հայաստան կմեկնի 285 թվականին և արքունիքին մեջ ծառայության կմտնե Տրդատ թագավորի հրամանով: Իսկույն երկուքին միջև հակառակություն կծագի հայտնի ըլլալով Գրիգորի քրիստոնյա ըլլալը: Գրիգոր անտանելի չարչարանքներու կենթարկվի թագավորին կողմե և ի վերջո կբանտարկվի Խորվիրային մեջ հԱրտաշատ: Հոն մեռած կը կարծվեր և սակայն 13 տարիներ ետք ողջ

կգտնվել և կծբշկել հիվանդ թագավորը Տրդատ, պատճառ դառնալով անոր ևս քրիստոնյա մկրտվելուն: Այս ձևով կարելի կդառնա նաև Հայաստանը դարձի բերել դեպի քրիստոնեություն:

Հաջորդ կարևոր դեպքը երկու երես ունի. նախ Գրիգոր Լուսավորիչի տեսիլքով հիմնադրված հայոց Մայր Եկեղեցին՝ Էջմիածին, Վաղարշապատի մեջ, և երկրորդ՝ Գրիգորի եպիսկոպոս ձեռնադրվող Կեսարիո մեջ, ուր նախապես սնած էր որպես քրիստոնյա: Ազաթանգեղոս գեղահյուս կերպով և հիանալի մանրամասնությամբ կնկարագրե Ս. Գրիգորի տեսիլքը, որ հրաշապատում պատկերացումն է հայոց Մայր Եկեղեցվո հիմնադրության Հայաստանի մայրաքաղաք Վաղարշապատի մեջ: Տեսիլքին տուն տվող դեպքը Միածնի էջքն է ի Հայաստան, որ իր կարգին, ավելի ուշ, անունը դարձավ Հայ Եկեղեցվո Մայր տաճարին և Մայր Աթոռին ու կեդրոնը հոգևոր վերին իշխանության:

Մինչև հոս Գրիգոր տակավին աշխարհական քարույիչն է Հայաստանի: Թագավորն ու արքունիքը, արդեն քրիստոնեությունը հայտարարած, անհրաժեշտ գտան, որ Գրիգոր երթա և մերձավորագույն եպիսկոպոսն մը քահանայական և եպիսկոպոսական ձեռնադրություն ստանա, ու վերադառնալով Հայաստան՝ կալմակերպե Հայ Եկեղեցին առաքելական լրիվ իշխանությամբ: Գրիգոր հանդիսով կերթա Կապադովկյան Կեսարիա, ուր տեղովյն Ղևոնդիոս եպիսկոպոսի ձեռամբ և ի ներկայության այլ եպիսկոպոսներու, կձեռնադրվի քահանա, և առաջին եպիսկոպոս Հայաստանի: Ազաթանգեղոս իր Պատմության մեջ պահած է պատճենները այն նամակներուն, որոնք փոխանակված են Տրդատ թագավորի և Կեսարիո Ղևոնդիոս եպիսկոպոսին միջև ի մասին Գրիգորի ձեռնադրության: Վերադարձին՝ Գրիգոր կմկրտե Տրդատ թագավորը, Աշխեն թագուհին, Խոսրովիդոխտ իշխանուհին, և «ավելի քան չորս միլիոն ժողովուրդ» Եփրատ գետին եզերքը:

Գրիգոր իսկույն կձանչցվի որպես «Կաթողիկոս» թե՛ Ազաթանգեղոսի և թե՛ Փավստոս Բյուզանդի կողմե, որ կիսուսի Գրիգորի մասին որպես «առաջին կաթողիկոս Մեծ Հայքի» (Ազաթանգեղոս, Պատմություն ԺԴ, Փավստոս Բյուզանդ, Պատմություն, Գ, գլ. 10): Քսանհինգ տարի շարունակ Գրիգոր Լուսավորիչ կգործե անդադրում, կկալմե թեմեր, կկալմավորե ծեսն ու ծիսակատարությունը, կգրե ճառեր ու քարոզներ, կշարադրե դավանանքի հատուկ կետեր, և 325 թվականին քաջվելով գործե իր կրտսեր որդին՝ Արիստակես (325—333) կհաջորդե իրեն: Արիստակեսի կհաջորդե իր երեք և ա-

մուսնացյալ եղբայրը՝ Վրթանես (333—341): 325-ի Նիկիո Ա Տիեզերական ժողովին Հայ Եկեղեցին ներկայացուց Արիստակես Հայրապետ, որուն անունը կերևի ներկաներու ցանկին մեջ: Վերադարձին՝ Արիստակես իր հետ բերավ Հայաստան Նիկիո ժողովին կանոններն ու որոշումները, որոնց վրա Գրիգոր Լուսավորիչ կատարեց հավելումներն ու հաստատումները:

Այս բոլորով մեկտեղ հարկ է նշել, որ հայոց քրիստոնեության դարձի գլխավոր պատմիչը Ազաթանգեղոս չի տար որոշ թվականներ և տրամաբանական ժամանակագրություն մը: Այսուհանդերձ կասկած չկա, որ դարձին հետ կապ ունեցող բոլոր անձնավորությունները պատմական անձինք են և ունին իրենց գործունեության թվականն ու աշխարհագրական սահմանը: Այսպես, Տրդատ Գ թագավորի անմիջական հովանավորն է Հռոմի ծանոթ կայսր Դիոկղետիանոս (284—305), որու հավանությամբ Տրդատի թագավորությունը հաստատվեցավ Հայաստանի մեջ: Նաև, Տրդատի հայոց թագավոր ըլլալը հաստատված է երկու վիմական արձանագրություններով, մին գտնված 1899-ին և մյուսը 1945-ին, առաջինը Մայաֆարկին (Տիգրանակերտ) քաղաքի պարիսպին վրա, և երկրորդը Գառնիի հեթանոսական տաճարի պատին վրա, որուն մասին Մովսես Խորենացի ունի ճշգրիտ ծանոթություն (< Մանանդյան, Քննական տեսություն, Բ. Ամաս (1957), էջ 120, 132. Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմություն, Բ, գլ. 90): Գրիգոր Լուսավորիչ նույնպես անմիջական կապ ունեցած է Կեսարիո Ղևոնդիոս արքեպիսկոպոսի հետ, որմե իսկ ձեռնադրվեցավ: Ղևոնդիոս պատմական անձ մըն է, որովհետև ան ներկաներեն մին եղած է Նիկիո Ա Տիեզերական ժողովին և իր անունը արձանագրված է որպես մասնակից:

Երկու օտար պատմիչներու վկայությունները անհրաժեշտ կնկատեմ հոս արձանագրել որպես եպրակացություն, ցույց տալու համար, թե քրիստոնեությունը, տիրական կրոնը դարձած էր Հայաստանի 310 թվականին առաջ և ոչ ետքը: Անոնցմե առաջինն է դեպքերու ժամանակակից Դ դարու Եվսեբիոս Կեսարացին, որ հետևյալը կըսե հայոց մասին, երբ կիսուսի Մաքսիմիոս Դայաի (305—313) Հռոմի կայսեր արշավանքներու մասին, նշելով հատկապես կայսեր հայտարարած պատերազմը հայոց դեմ 311 թվին, հայերու քրիստոնեությունը ընդունած ըլլալուն համար: Քրիստոնյա պատմիչը Եվսեբիոս կըսե.

«Բացի այդ, բռնակալ կայսեր (Մաքսիմիոս Դայաի) ձեռքով պատերազմ

հայտարարվեցավ հայերու դեմ, որոնք սկիզբն բարեկամ էին ու դաշնակից հռոմայեցիներուն. բայց որովհետև անոնք (հայերը) քրիստոնյա էին և եռանդով ու բարեպաշտությամբ Աստուծո կերկրպագին, այս աստվածատյացը փորձեց անոնց ստիպել, որ անոնք պոհաբերություն մատուցանեն կոտորելուն և դներուն: Ուստի իրենց բարեկամ և դաշնակից ճանչցվածները (հայերը) վերածեց թշնամիի և մարտնչողի: Ինքն իսկ հայերու դեմ մղած այդ պատերազմի ընթացքին ջախջախվեցավ իր բանակին հետ»:

(Եվսեբիոս Կեսարացի, **Եկեղեցական Պատմություն**, Թ գլ. 8)

Երկրորդ պատմիչն է Ե դարու եկեղեցական պատմիչ Սուրբ Երեմիայի, որ կհիշե Տրդատ թագավորը որպես պաշտպան քրիստոնեության, և կավելցնե ըսելով.

«Ես տեղեկացա, որ հայերը քրիստոնեությունը ընդունած են ավելի առաջ, քան վրացիներն ու ուրիշները: Կըսեն, որ Տրդատը, որ այս ժողովուրդի առաջնորդն էր, աստվածանշան հրաշքի մը պատճառով, որ պատահեցավ իր տանը մեջ, իսկույն ինքը դարձեր է քրիստոն-

յա ու նաև հրամայեր է, որ քարոզության միջոցով այդ կրոնը ընդունին բոլոր իր հայատակները»:

(Սուրբ Երեմիայի, **Եկեղեցական Պատմություն**, Բ գլ. 8)

Այս երկու մեջբերումները անփոխարինելի են և շատ կարևոր. անոնք կհաստատեն օտարներու բերնով և գրեթե ժամանակակից ճշգրտությամբ, թե հայերը քրիստոնյա դարձած էին պետականորեն, թագավորով և ժողովուրդով չորրորդ դարու առաջին տարիներուն: Համաձայն Հ. Մանանդյանի՝ վրացիք քրիստոնյա եղան 337 թվականին: Մովսես Խորենացի իր կարգին կհաստատե, որ Գրիգոր Լուսավորիչ «գրավեց Ս. Թադեոս առաքյալի Աթոռը Տրդատ թագավորի գահակալության 17-րդ տարին», որ է 303 թվականը, Ս. Էջմիածնի հաստատման ճշգրիտ թվականը: Խորենացիի հաշիվը ճիշդ է, քանի որ Տրդատ Գ թագավորի գահակալության թվականը ծանոթ է որպես 287, որուն 17-րդ տարին կըլլա 303:

ԶԱՎԵՆ Ծ. Վ. ԱՐՁՈՒՄԱՆՅԱՆ

Ֆիլատեֆիա,
Հուլիս, 1982

